

Jacek J. Pawlik SVD¹

jacek.pawlik@uwm.edu.pl

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

ORCID: 0000-0003-2142-9976

Formacja etnologiczna w Misyjnym Seminarium Duchownym Księży Werbistów w Pieniężnie

Ethnological Formation in the Missionary Theological
Seminary of the Divine Word Missionaries in Pieniężno

Cytacja: Pawlik J.J., 2021, *Formacja etnologiczna w Misyjnym Seminarium Duchownym Księży Werbistów w Pieniężnie*, Nurt SVD, t. 150, nr 2, s. 49-66

Streszczenie

Artykuł przedstawia formację etnologiczną w Misyjnym Seminarium Duchownym Księży Werbistów w Pieniężnie (MSD), jej zakorzenienie w „tradycji Anthropos”, pracę naukowo-dydaktyczną kadry w zakresie etnologii i religioznawstwa oraz aktywność praktyczną studentów. Rozpoczynając rozważania od działalności pierwszego seminarium duchownego werbistów w Sankt Gabriel koło Wiednia, autor zwraca uwagę, że szczególnie w latach 30. XX wieku był to prężny ośrodek formacyjny i naukowy, który nie tylko kształcił setki studentów, ale również mógł się poszczycić wyjątkową kadrą naukową. Tam zrodziła się tradycja Anthropos, która wychodząc od postawy Arnolda Janssen’a i Józefa Freinademetza oraz działalności Wilhelma Schmidta została zaszczerpiona na całe Zgromadzenie Słowa Bożego. Tradycja ta była impulsem do podjęcia badań etnologicznych przez pokolenia werbistów związanych

¹ Etnolog, religioznawca, afrykanista, profesor nauk humanistycznych, kierownik Katedry Teologii Moralnej i Nauk o Rodzinie WT UWM w Olsztynie; zainteresowania: antropologia religii i antropologia miasta, problemy adaptacji kulturowej i dialogu międzykulturowego. Członek Instytutu Anthropos i Missionswissenschaftliches Institut oraz Komisji Nauk Etnologicznych PAN. Autor książek m.in. *Twórcza codzienność mieszkańców Lomé* (Olsztyn 2018) oraz *Ku nowej kulturze. Zmagania adaptacyjne* (Olsztyn 2020).

z MSD w Pieniężnie oraz międzykulturowego ukierunkowania formacji misyjnej. Choć Pieniężno jako ośrodek formacyjny nie odgrywa dziś znaczącej roli, tradycję Anthropos kontynuują domy formacyjne i instytuty badawcze werbiści w krajach pozaeuropejskich.

Słowa kluczowe: seminarium misyjne, Instytut Anthropos, formacja, etnologia, animacja misyjna, księży werbiści.

Abstract

The article presents the ethnological formation in the Missionary Seminary of the Divine Word Missionaries in Pieniężno its roots in the Anthropos tradition, research and teaching of the staff in the field of ethnology and religious studies, and practical activity of students. Beginning with the activity of the first seminary of the Divine Word in Sankt Gabriel near Vienna the author points out that it was a thriving formation and research centre especially in the 1930s, which not only educated hundreds of students but also boasted an exceptional academic staff. There the Anthropos tradition was born which, starting from the attitude of St. Arnold and Joseph Freinademetz and the activities of Fr. Wilhelm Schmidt were instilled in the entire Congregation of the Divine Word. This tradition was an impulse to undertake ethnological research by generations of Divine Word Missionaries related to the seminary in Pieniężno and intercultural orientation of mission formation. Although Pieniężno as a formation centre does not play a significant role today the Anthropos tradition is continued by formation houses and research institutes of the Divine Word Missionaries in non-European countries.

Keywords: mission seminary, Anthropos Institute, formation, ethnology, mission animation, Divine Word Missionaries.

Wstęp

Poza studiami filozoficzno-teologicznymi przygotowującymi do kapłaństwa formacja misjonarza obejmuje szereg zajęć dydaktycznych ukierunkowanych na zdobycie wiedzy o językach i kulturach². Stawia sobie za cel nie tylko przekazywanie informacji i wykształcanie umiejętności, na przykład uczenia się języków o tradycji ustnej, ale zakłada również budowanie takiej postawy wewnętrznej, która charakteryzuje się otwartością i pogłębioną wrażliwością. Według Louisa J. Luzbetaka, amerykańskiego misjonarza werbisty, misjologa i antropologa kulturowego, formacja misyjna powinna obejmować trzy zakresy wiedzy: naukę kultury, naukę języka i naukę dialogu, które uzdolnią

² Część tego artykułu zostanie opublikowana w księdze pamiątkowej z okazji 100-lecia Domu Misyjnego św. Wojciecha w Pieniężnie.

do przystosowania na poziomie międzykulturowym, zagwarantują profesjonalizm wykonywanych zajęć oraz ułatwią dostosowanie na poziomie osobowym i duchowym (Luzbetak, 1998, s. 3).

Od chwili powstania Misyjnego Seminarium Duchownego w Pieniężnie zwracano uwagę na konieczność formacji etnologicznej, choć realizacja jej programu nie zawsze była w pełnym zakresie możliwa. Z jednej strony borykano się z brakiem wykształconych specjalistów, z drugiej zaś brakowało czasami motywacji do podejmowania podobnego wysiłku z powodu restrykcji władz niepozwalających na wyjazd misjonarzy z kraju. W krótkim szkicu przedstawię przebieg formacji etnologicznej w Seminarium w Pieniężnie w kontekście zasad obowiązujących w Zgromadzeniu Słowa Bożego, jej zakorzenienie w instytucjach i tradycji Anthropos, pracę naukowo-dydaktyczną kadry pieniężnińskiej w zakresie etnologii i religioznawstwa oraz aktywność praktyczną studentów w ramach tzw. grupy muzealnej oraz Koła Naukowego Antropologii Kultury. Działania te odpowiadają zaleceniom Konstytucji Zgromadzenia Słowa Bożego (516.1): „Program nauczania w naszych seminariach powinien podkreślać misyjne ukierunkowanie i udostępniać chrześcijańskiemu przepowiadaniu wartość społecznego, kulturowego i religijnego pluralizmu” (*Konstytucje...*, 1985, s. 89).

1. Historia i jej spuścizna

Pierwsze seminarium duchowne werbistów powstało w 1889 r. w Domu św. Gabriela w Mödling koło Wiednia. Do drugiej wojny światowej było to centrum formacyjne tego zgromadzenia zakonnego dla całej Europy. Studiowali tu zarówno Niemcy, jak i Austriacy, a także Polacy, Słowacy, Węgrzy, Włosi i Szwajcarzy. Ogrom tego przedsięwzięcia potwierdza fakt, że w latach 30. XX wieku w Sankt Gabriel studiowało 300 studentów przygotowujących się do kapłaństwa (Jochum, 1989, s. 24). Druga wojna światowa spowodowała ubytek seminarzystów ze wszystkich krajów, które znalazły się po wschodniej granicy żelaznej kurtyny. Czas świetności seminarium w Sankt Gabriel powoli się kończył. Ostatecznym ciosem okazało się przeniesienie studiów teologicznych do Sankt Augustin w Niemczech w roku 1960. W Sankt Gabriel pozostawiono studium filozoficzne. Zdając sobie jednak sprawę, że pełne seminarium nie może funkcjonować bez studiów teologicznych, w roku 1964 rozpoczęto je na nowo, ale tylko dla studentów pochodzących z Prowincji Austriackiej i ewentualnie z południowych Niemiec.

W latach 30. XX wieku Wyższe Seminarium Misyjne Księży Werbistów w Sankt Gabriel zdobyło renomę międzynarodową jako ośrodek naukowy dzięki wybitnym profesorom. Należała do nich grupa naukowców związana z Instytutem Anthropos. Ale nie tylko. Ważną osobistością pośród wykładowców był ks. Johannes Thaurer SVD, uczeń Josefa Schmidlina w Münster, profesor misjologii w Uniwersytecie Wiedeńskim, który nie tylko prowadził działalność naukową, ale był również uzdolnionym organizatorem. Jako przewodniczący ruchu misyjnego w Austrii nadzorował założoną przez studentów z Sankt Gabriel Akademię Misyjną, założył i kierował archidiecezjalnym Instytutem Misyjnym w Wiedniu, współpracował ze stowarzyszeniami misyjnymi Austrii. W roku 1932 zorganizował w Mariazell wystawę misyjnych zgromadzeń, na której przodowali werbiści, a którą zwiedziło około 22 000 osób (Jochum, 1989, s. 49-50).

Inną ważną postacią, był ks. Damian Kreichgauer SVD, fizyk i matematyk, zastępca prof. Hermanna von Helmholtza, dyrektora renomowanego Cesarskiego Instytutu Fizyczno-Technicznego (Physikalisch-Technische Reichsanstalt) w Berlinie. W roku 1892 pragnienie Kreichgauera, aby zostać kapłanem i misjonarzem, przeważyło nad zamiłowaniem do nauki, w rezultacie czego wstąpił do werbistów w Sankt Gabriel i tam większość życia wykładał nauki przyrodnicze. Będąc już na emeryturze, każdego tygodnia w dalszym ciągu prowadził seminarium dla zainteresowanych studentów (Jochum, 1989, s. 52-53).

Wykazy przedmiotów i profesorów z tamtych czasów wskazują na wiele wybitnych postaci wykładających w St. Gabriel. Obok Thaurera i Kreichgauera uwagę przyciągają ludzie związani z Anthroposem: księża Wilhelm Schmidt, Paul Joachim Schebesta, Georg Höltker i Rudolf Rahman (Kraus, 1961a, s. 174-183; 1961b, s. 276-282). Ks. Wilhelm Schmidt w tym czasie prowadził już niewiele zajęć w seminarium (wyjątkowo w 1934 roku wykładał lingwistykę i religioznawstwo), cedując nauczanie na swoich uczniów. Głównym więc wykładowcą przedmiotów takich jak etnologia, religioznawstwo i lingwistyka był, pochodzący z Pietrowic Wielkich na Górnym Śląsku, ks. Paul Joachim Schebesta, którego wykłady uzupełniali oraz którego zastępowali podczas jego licznych wypraw naukowych księża Georg Höltker oraz Rudolf Rahman (Kraus 1961b, s. 278-281).

Trzeba więc przyznać, że kadra przygotowana do wykładania przedmiotów, takich jak etnologia, lingwistyka czy religioznawstwo porównawcze, była wybitna i reprezentowała poziom światowej nauki. Zresztą przedmioty te były obowiązkowe w programie formacyjnym

werbistów już od 1916 roku. Od 1906 w Sankt Gabriel wydawano czasopismo „Anthropos”, które dawało możliwość misjonarzom publikowania wyników badań terenowych poczynionych na misjach. Dbano przy tym, aby publikowane materiały posiadały wysoki standard naukowy. Założenie czasopisma odpowiadało na realne potrzeby i przyniosło wiele dobra dla nauki. Pismo nie było jednak w stanie ogarnąć materiału, który pochodził głównie od misjonarzy. Założono więc dwie serie wydawnicze: „Internationale Anthropos-Bibliothek Ethnologischer Monographien” i „Internationale Bibliotheca Linguistica”. Oba przedsięwzięcia nie narzucały języka publikacji. Publikowano w ważniejszych językach europejskich. Obowiązki zespołu redakcyjnego stale się poszerzały – obok wydawania czasopisma i książek oraz prowadzenia wykładów, uczestniczono w wyprawach badawczych do różnych części świata.

W celu koordynacji i lepszej organizacji prac redakcyjnych i badawczych prowadzonych przez zespół ludzi dobranych w sposób naturalny i spontaniczny powstała idea trwałej instytucji, która w postaci Instytutu Anthropos ujrzała światło dzienne w 1931 roku. Było to sformalizowanie tego, co istniało dotychczas. Wydawanie czasopisma stało się głównym zadaniem Instytutu (Schmidt, 1932, s. 275-277). Przedmiotem badań członków Instytutu Anthropos były badania podstawowe, które miały na celu sprawdzanie i udoskonalanie fundamentów poznawczych oraz teorii nauk zajmujących się kulturą czy religią. Praktycznie przekładało się to na gromadzenie danych uzyskanych w trakcie badań terenowych oraz na interpretację danych dotyczących języka, kultur i religii. Tego typu badania tworzyły sens działalności Instytutu (Piepke, 2005). Mimo ścisłego powiązania z terenem aktywności misyjnej Zgromadzenia członkowie Instytutu zachowywali dystans wobec zagadnień związanych z praktyką misyjną i misjologią jako nauką teologiczną. I choć ta ostatnia korzysta z wyników badań Instytutu, nie mieści się w zakresie badań podstawowych.

Historia Instytutu Anthropos wpisuje się w tragiczne dzieje Europy XX wieku. Po zajęciu Austrii przez hitlerowców w 1938 roku Instytut przeniesiony został do wiejskiego domu w Froideville-Posieux koło Fryburga Szwajcarskiego, gdzie pozostawał przez 24 lata. W 1962 roku przeniósł się do nowo wybudowanej siedziby w Sankt Augustin koło Bonn w Niemczech, gdzie działa do dzisiaj. Schmidt pozostawał dyrektorem Instytutu do 1950 roku, po czym zastąpił go ks. Fritz Bornemann SVD. Od 1961 do 1980 obowiązki dyrektora pełnił ks. Wilhelm Saake, amerykańista, który rok wcześniej powrócił do Europy po 10-letnim pobycie w Brazylii. Po nim kolejno funkcję tę

pełnili księża Louis Luzbetak, Anton Quack, Karl Müller i Joachim Piepke, zaś od 2017 rok kierownictwo Instytutu przejął polski werbista Stanisław Grodz. Pełnymi członkami Instytutu są wyłącznie werbiści specjalizujący się w naukach o kulturze i religii oraz w językoznawstwie. Liczba członków systematycznie rosła, by od kilku dziesięcioleci ustabilizować się wokół 40. Stanowią oni grupę międzynarodową i sprawują różne funkcje w macierzystych prowincjach zakonnych.

2. Tradycja Anthropos

Odwołanie się do tradycji zakłada zaistnienie konkretnych zdarzeń w przeszłości i uznanie ich znaczenia dla teraźniejszości. Tradycja wymaga ciągłości – narracja o zdarzeniu przekazywana jest przez pokolenia. Jest dynamiczna, ponieważ zdarzenie przeszłości interpretuje się w świetle teraźniejszości – co powoduje, że jej interpretacja jest zmienna, może nabierać charakteru świętości lub też zapaść w niepamięć. Im dłużej dana tradycja pozostaje żywa, tym większe jest jej znaczenie. Niemniej nigdy nie może urosnąć do rangi dogmatu, ponieważ wtedy staje się czynnikiem utrudniającym spojrzenie w przyszłość.

Określenie „Tradycja Anthropos” pojawiło się na spotkaniu strefy europejskiej Instytutu Anthropos, które odbywało się w Nysie w dniach od 14 do 20 września 2003 roku. Zaproponował je przełożony generalny Zgromadzenia Słowa Bożego ks. Antonio Pernia SVD, definiując je w następujący sposób: „Dla mnie jest to dziedzictwo, które otrzymaliśmy od tych, którzy najlepiej wyrażają charyzmat naszego Zgromadzenia: Arnolda Janssena i Józefa Freinademetza, dziedzictwo wypracowane przez Wilhelma Schmidta, ale pochodzące od samego Janssena i poświadczone życiem Józefa Freinademetza. Jest to postawa otwartości i szacunku względem kultur innych ludzi w przekonaniu, że prawdziwa ewangelizacja nie polega na surowym nauczaniu przekazu ewangelicznego, ale na stałym wydobywaniu go z wnętrza kultur. Nasza Tradycja Anthropos jest drogą prawdziwie misjonarską, która zakłada uznanie wartości kultur za konieczny warunek autentycznej ewangelizacji. Jest to droga misjonowania [...], na której głoszący Słowo Boże nie tylko ewangelizuje, ale pozwala siebie ewangelizować” (Pernia, 2004, s. 34).

Warto zatrzymać się na tym stwierdzeniu, w którym ks. Pernia, mówiąc o Tradycji Anthropos, odwołuje się do dwóch kanonizowanych świętych – założyciela Zgromadzenia Słowa Bożego i pierwszego misjonarza. Wskazując na źródło tej tradycji, jakim była postawa tych

postaci, odrzuca próby łączenia jej z jakąkolwiek instytucją. Jej baza tkwi u początków Zgromadzenia i wynika z jego charyzmatu.

W tym kontekście warto wspomnieć, choćby zdawkowo, nastawienie założyciela, św. Arnolda Janssena, do budowania postawy otwartości i poznania obcych kultur. Aż do śmierci św. Arnold był dyrektorem studiów jedynego w tym czasie seminarium duchownego werbistów – Sankt Gabriel w Mödling pod Wiedniem. Podkreślić należy, że już od 1899 roku w programie studiów znalazła się socjologia, a niedługo potem dołączono lingwistykę (od 1900 roku) i etnologię (od 1906 roku). W tamtych czasach w katolickich seminariach duchownych program nauczania nie zawierał żadnych przedmiotów z zakresu nauk społecznych. Jednak Arnold Janssen uważał, że dla formacji dobrych misjonarzy takie przedmioty jak socjologia, etnologia czy lingwistyka są konieczne. Wprowadzenie tych przedmiotów do nauczania seminaryjnego stanowiło o unikalności formacji SVD, w której kładziono nacisk na poznanie i docenienie kultur i religii (Kraus, 1961a). Tak zrodziła się w Zgromadzeniu Słowa Bożego Tradycja Anthropos, u której źródeł stoi jego założyciel.

Wzorem misjonarza, a jak się później okazało również wzorem świętości, był św. Józef Freinademetz. Poświadczył on praktycznie przez postawę życia Tradycję Anthropos, której podwaliny dał Założyciel przez promocję odpowiedniej formacji i badań naukowych. W liście apostoelskim z okazji beatyfikacji Freinademetza czytamy: „Przed wszystkim chciał przyswoić sobie język i sposób życia Chińczyków. Udało mu się to: równał się im nie tylko w ubraniu i formach towarzyskich, nie tylko mówił jak jeden z nich, ale też w swoim sposobie życia i przyzwyczajeniach, a nawet w myśleniu stał się Chińczykiem pośród Chińczyków. Przysłowiowe stały się jego uprzejmość, otwartość i miłość każdego, czy z wysokiej czy niskiej klasy. Wszedł tak głęboko w sposób życia Chińczyków, aby ich wszystkich otworzyć na dobro i miłość Zbawiciela i poprowadzić do Boga” (Bornemann, 1977, s. 1166). Jego otwartość i dalekowzroczność widoczne były nie tylko w zewnętrznym przystosowaniu czy w próbach zrozumienia chińskiej mentalności, ale też w tym, że popierał przyjęcie do Zgromadzenia Słowa Bożego chińskich kandydatów, w przeciwieństwie do powściągliwej postawy innych współbraci.

Zadanie pielęgnowania tej tradycji i odpowiedzialność za nią powierzono Instytutowi Anthropos. Instytut ma ją promować i rozwijać, dbając o to, aby była przekazywana z pokolenia na pokolenie. Słowa te padły z ust przełożonego generalnego nie tylko ze względu na strukturalne przemiany, jakie przechodził w tym czasie Instytut,

ale też z okazji 100-lecia tej tradycji, której początki wyznacza umownie wydanie pierwszego numeru czasopisma „Anthropos” w 1906 roku.

Przełożony Generalny wspomina ks. Wilhelma Schmidta, który przyczynił się do wypracowania dziedzictwa w zakresie Tradycji Anthropos. Schmidt był wyjątkową postacią w świecie nauki, choć jego teorie poddane zostały słusznej krytyce. Był on również wybitnym organizatorem (Brandewie, 1990 i Zimoń, 2001). To właśnie Schmidt był założycielem wspomnianego renomowanego czasopisma „Anthropos”, o którym wybitny folklorysta i etnolog francuski Arnold van Gennep wyraził się w następujący sposób: „Jeśli ten periodyk będzie kontynuował to, co zaczął, będzie cenną kopalnią dokumentów i materiałów, a nawet użytecznym środkiem do zdobycia dodatkowych informacji dla naukowców” (Gennep, 1906, s. 318). O znaczeniu tego czasopisma świadczy to, że ukazuje się nieprzerwanie od 1906 roku (Rivinius, 2005; Quack 2006, s. 3-7). Schmidt ponadto potrafił zmobilizować spośród werbistów sztab ludzi i koordynować badania naukowe w zakresie etnologii i lingwistyki, będąc inicjatorem i pierwszym dyrektorem Instytutu Anthropos. Badania te nie zakończyły się wraz ze śmiercią Schmidta, ale są kontynuowane do dzisiaj.

Powróćmy jednak jeszcze do Sankt Gabriel lat 30. XX wieku, ponieważ studiowali tam również Polacy, którzy powracając do kraju kontynuowali tradycję Anthropos na rodzimym gruncie. Spośród nich na uwagę zasługują Stefan Łysik SVD i Teofil Chodźdło SVD, którzy po drugiej wojnie światowej wykładali lingwistykę, religioznawstwo i etnologię w Misyjnym Seminarium Duchownym w Pieniężnie.

Ksiądz Stefan Łysik (1908-1978) odbywał formację seminaryjną w Sankt Gabriel w okresie bez wątplenia największego rozkwitu tej uczelni, kiedy prężna była Tradycja Anthropos podtrzymywana przez grupę wybitnych werbistów naukowców: Wilhelma Schmidta, Wilhelma Koppersa, Martina Gusindeggo, Damiana Kreichgauera i Paula Joachima Schebestę. W duchu tej tradycji Łysik rozwinął swoje zainteresowania lingwistyczno-etnologiczne. Po święceniach w 1936 roku podjął pracę w Polsce. Przez całe życie kapłańskie obok aktywności duszpasterskiej i dydaktycznej prowadził badania naukowe w zakresie etnografii i onomastyki ziemi śląskiej (Michałek, 2019). Po drugiej wojnie światowej ukończył studia etnologii na Uniwersytecie Wrocławskim. Prowadził też zajęcia dydaktyczne w Misyjnym Seminarium w Pieniężnie, przekazując Tradycję Anthropos, którą wyniósł z Seminarium Sankt Gabriel. Przyjaźnił się z o. Paulem Schebestą i popularyzował jego dzieło na gruncie polskim (Łysik, 1969).

Dużo bliżej Instytutu był ks. Teofil Chodzydło (1909-1979). Podobnie jak ks. Łysik ukończył studia w St. Gabriel w środowisku Tradycji Anthropos (1938 – święcenia kapłańskie), a rok później dołączył do ks. Wilhelma Schmidta w Szwajcarii, dokąd ten wybitny uczony był zmuszony emigrować ze względu na zagrożenie ze strony nazistów. Tam Chodzydło ukończył studia specjalistyczne z etnologii i doktoryzował się w 1942 roku na podstawie rozprawy *Die Familie bei den Jakuten* (Chodzydło, 1951). Do 1948 roku współpracował z Wilhelmem Schmidtem w redakcji „Anthropos”, a w 1948 roku powrócił do Polski, gdzie wykładał w Misyjnym Seminarium Duchownym w Pieniężnie teologię fundamentalną (1948-1960), etnologię (1948-1972), lingwistykę (1948-1959) i misjologię (1953-1954). Jednocześnie prowadził wykłady w Seminarium Hosianum w Olsztynie z teologii fundamentalnej (1949-1958) i misjologii (1953-1954). W 1957 roku podjął dodatkowo wykłady na KUL-u, od 1958 roku jako adiunkt. W 1961 habilitował się na podstawie rozprawy *Karagasi-Tofałary. Monografia etnograficzna ze szczególnym uwzględnieniem religii i aż do 1976 roku, do przejścia na emeryturę, był kierownikiem Katedry Historii i Etnologii Religii KUL (od roku 1973 na stanowisku profesora nadzwyczajnego). Praca na KUL-u nie przeszkadzała w dojazdach do Pieniężna na wykłady, które prowadził tam do 1972 roku. Jego badania naukowe koncentrowały się na kulturze ludów syberyjskich, na problematyce religii i etyki ludów pierwotnych, na powiązaniach między Kościołem a kulturą ludową w Polsce i na działalności misyjnej Kościoła (Zimoń, 1979).*

3. Działalność dydaktyczno-naukowa

W duchu Tradycji Anthropos zaszczeplonej przez księży S. Łysika i T. Chodzydło wychowywały się młode pokolenia werbistów. Nie tylko uczyły się otwartości i poszanowania obcych kultur, ale też podejmowały badania naukowe z zakresu lingwistyki, religioznawstwa i etnologii. Nie sposób tu nie wspomnieć zasłużonych wykładowców z Pieniężna i innych seminariów werbistowskich (Pająk, 1978)³, którzy choć nie zawsze wykładali przedmioty ściśle „misyjne”, byli do szpiku kości przeniknięci Tradycją Anthropos. Świadczą o tym ich zainteresowania i tematy prac magisterskich i doktorskich.

³ Przykładem jest twórca i wykładowca seminarium SVD w Malang na wyspie Jawie, Sylwester Pająk SVD, którego rozprawa doktorska nawiązuje wyraźnie do tej tradycji.

Wybitny przedstawiciel nauki ks. prof. dr hab. Andrzej Bronk, filozof i metodolog nauk, długoletni pracownik akademicki KUL-u i wykładowca Misyjnego Seminarium Duchownego Księży Werbistów w Pieniężnie, rozpoczął swoją karierę naukową w tym właśnie duchu. Tytuł jego rozprawy doktorskiej, obronionej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w 1971 roku, brzmi: *Język etnologii na przykładzie teorii religii W. Schmidta. Analiza metodologiczna* (Bronk, 1974). Badania religioznawcze podejmują liczni wykładowcy MSD w Pieniężnie. Ks. Bolesław Gielata, późniejszy wykładowca międzydiecezjalnego seminarium duchownego w Tamale (Ghana), broni w 1965 roku na KUL-u pracę doktorską pt. *Geneza pojęć religijnych u Ketów*, w 1973 roku ks. Edward Perczak broni na Uniwersytecie Wrocławskim pracę doktorską pt. *Księżyc w wyobrażeniach ludowych Słowian⁴*, ks. Henryk Gzella broni w 1974 roku na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie pracę doktorską pt. *Il significato religioso della visione cosmica presso la tribu di Ngada in Indonesia*, a ks. Władysław Kowalak, również w 1974 roku, w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie broni pracę doktorską pt. *Obrzędy afrykańskich kultów synkretycznych. Analiza ich komponentów w odniesieniu do działalności misyjnej*.

Historia tego ostatniego wiąże się ściśle z postacią ojca misjologii polskiej ks. Feliksa Zapłaty, który po uzyskaniu doktoratu z teologii na KUL-u w 1954 roku przez z górą dwadzieścia lat z przerwami prowadził wykłady w Pieniężnie, zaś od 1969 do 1981 roku kierował założoną przez siebie specjalizacją misjologii na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (Sokołowski, 2005). Jego praca habilitacyjna z 1972 roku nosi tytuł *Kościół Katolicki w Indiach* (Zapłata, 1972). W tym też roku dołączył do niego, po zakończeniu kadencji rektora MSD w Pieniężnie, ks. Władysław Kowalak, aby wesprzeć działalność sekcji misjologii na ATK. Kowalak w 1981 roku habilitował się na podstawie rozprawy *Geneza kargizmu na Nowej Gwinei* (Kowalak, 1980), a więc kontynuował swoje zainteresowania religioznawcze tak ważne dla misjologii. W ramach swych badań podjął roczną wyprawę naukową na Nową Gwineę, sponsorowaną przez Instytut Anthropos. W roku 1991 ks. Kowalak otrzymał tytuł profesorski z rąk Prezydenta RP. Do emerytury w 2003 roku kierował sekcją misjologii na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie (Róžański, 2014, 11-25).

W ścisłym powiązaniu z Instytutem Anthropos przebiegała kariera ks. Henryka Zimonia. W 1964 roku został przeznaczony na

⁴ Zarówno Gielata, jak i Perczak studiowali teologię fundamentalną na KUL-u. Ks. Perczak obronił jednak doktorat z etnologii u prof. Józefa Gajka na Uniwersytecie Wrocławskim.

studia specjalistyczne z etnologii i religioznawstwa do Fryburga Szwajcarskiego. Podczas studiów mieszkał w domu werbistów w Froideville, w którym w latach 1939-1962 była siedziba Instytutu Anthropos, gdzie w latach 1939-1948 mieszkał i pracował ks. Teofil Chodźdło SVD. Zimoń studiował w Uniwersytecie Fryburskim etnologię i religioznawstwo, uzyskując po ośmiu latach pobytu w roku 1973 stopień doktora na podstawie rozprawy *Regenriten auf der Insel Bukerebe (Tanzania)*. Przez cały ten okres utrzymywał kontakty z Instytutem Anthropos (który już w 1962 roku został przeniesiony do Sankt Augustin w Niemczech), prowadząc regularne kwerendy w Bibliotece Instytutu oraz utrzymując bliski kontakt z niektórymi jego członkami (z Hugo Huberem SVD – swoim promotorem i Józefem Henningerem SVD) (Kupisiński, 2010, s. 21-45).

Po powrocie do Polski w 1973 roku Zimoń został zatrudniony na KUL-u, a jednocześnie regularnie co dwa lata, ze szwajcarską dokładnością, dojeżdżał z wykładami z etnologii dla studentów I i II roku Misyjnego Seminarium Duchownego Księży Werbistów, począwszy od II semestru roku akademickiego 1973/1974. Już od pierwszych spotkań z klerykami w Pieniężnie zachęcał do studiowania etnologii i do podtrzymywania Tradycji Anthropos. Nieustępliwość ks. Zimonia miała bez wątpienia istotny wpływ na decyzje dotyczące dalszych studiów zainteresowanych etnologią studentów. Był też Henryk Zimoń promotorem 60 prac magisterskich seminarzystów z Pieniężna (Chochół, 2010, s. 68-74), spośród których wielu ukończyło studia specjalistyczne i uzyskało stopień doktora. Są to kolejno według alfabetu: Marek Adamczyk (UPJP II), Wojciech Bęben (Uniwersytet Warszawski), Damian Cichy (Philosophisch-Theologische Hochschule, Sankt Augustin), Henryk Gaska (The Catholic University of America, Washington), Jacek Gniadek (UKSW w Warszawie), Stanisław Grodź (KUL), Zdzisław Kupisiński (KUL), Roman Malek (Uniwersytet w Bonn), Jacek Jan Pawlik (Université René Descartes – Paris V, Ancienne Sorbonne), Dariusz Piwowarczyk (The Catholic University of America, Washington), Kazimierz Szymczycha (KUL)⁵, Adam Wąs (KUL), Zbigniew Wesołowski (Uniwersytet w Bonn), Józef Węclawik (UKSW w Warszawie) i Joachim Zok (KUL)⁶. Stopień doktora habilitowanego

⁵ Szymczycha co prawda nie pisał pod kierownictwem Zimonia pracy magisterskiej, ale Zimoń był promotorem jego pracy doktorskiej.

⁶ Lista zawiera jedynie tych, którzy studiowali w Pieniężnie i pisali pracę magisterską pod kierunkiem ks. Henryka Zimonia SVD. Nie można jednak nie wspomnieć ks. prof. dra hab. Piotra Nawrota SVD, który jest światowej sławy znawcą baroku latynoamerykańskiego oraz ks. dra Marka Kowalika, który przez sześć lat był dyrektorem Tamale Institute of Cross-Cultural Studies w Ghanie.

z kolei uzyskali: Wojciech Bęben (Uniwersytet Warszawski), Zbigniew Kupisiński (UKSW w Warszawie), Roman Malek (Uniwersytet w Bonn), Jacek Jan Pawlik (UAM w Poznaniu) i Dariusz Piwowarczyk (Uniwersytet Fryburski, Szwajcaria). Dwaj z nich: Bęben i Pawlik otrzymali tytuł profesora nadany przez Prezydenta RP.

Zimoń dbał też o kadry dla Instytutu Anthropos. Pierwszym, który otrzymał przeznaczenia na studia „dla Anthroposu”, był ks. Bernard Guhs SVD (1953-2017). W 1981 roku wyjechał do Niemiec, gdzie na Uniwersytecie w Bonn podjął studia z etnologii, amerykanistyki i religioznawstwa porównawczego. W latach 1984-1990 pracował w Boliwii, zdobywając doświadczenie misyjne i zbierając materiał do przyszłej pracy doktorskiej. Ze względu na swoje organizacyjne uzdolnienia i bardzo pogodny charakter został przełożonym dystryktu. W 1990 roku wyjechał do Meksyku, aby na Universidad Ibero-Americana w mieście Meksyk ukończyć i obronić rozprawę doktorską. Kiedy w 1995 roku przyjechał na urlop do Europy, stwierdzono u niego guza mózgu. Niestety, operacja udała się tylko częściowo, ponieważ w jej następstwie stracił zdolność czytania. Musiał więc zrezygnować z pracy naukowej i aż do śmierci prowadził działalność duszpasterską, na tyle, na ile pozwalało mu na to zdrowie.

Jako student Bernard Guhs był prawą ręką ks. Henryka Zimonia przy organizacji międzynarodowego sympozjum w dniach 5-9 maja 1979 roku w Pieniężnie, poświęconego działalności Instytutu Anthropos w dziedzinie lingwistyki, etnologii i religioznawstwa. Sympozjum to zorganizowano z okazji 25. rocznicy śmierci Wilhelma Schmidta. Uczestniczyli w nim wybitni członkowie Instytutu: Josef Henninger (Uniwersytet Fryburski), Arnold Burgmann (wicedyrektor Instytutu) i Anton Vorbichler (Uniwersytet Wiedeński) oraz około 70 etnologów i religioznawców z Polski. Owocem tej konferencji była praca zbiorowa pt. *Działalność Instytutu Anthropos w dziedzinie lingwistyki, etnologii i religioznawstwa* (Zimoń, 1980).

Drugim z magistrantów Henryka Zimonia przeznaczonych na studia „dla Anthroposu” był Jacek Jan Pawlik, który po czteroletniej pracy misyjnej w Togo podjął studia z antropologii społecznej i kulturowej w Paryżu. Po uzyskaniu stopnia doktora na podstawie rozprawy pisanej pod kierunkiem Louis-Vincent Thomasa pt. *La mort: expérience d'un peuple. Étude des rites funéraires des Bassar du Nord Togo*, zgodnie z przeznaczeniem pracował przez sześć lat w Sankt Augustin w redakcji czasopisma „Anthropos”, prowadząc serie wydawnicze oraz wykładając w Philosophisch-Theologische Hochschule SVD, by w 1999 roku zasilić kadry nowo powstałego Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego

w Olsztynie oraz Misyjnego Seminarium Duchownego w Pieniężnie (Rozen, 2017, s. 27-35). Był to nowy zastrzyk Tradycji Anthropos dla werbistowskiego seminarium. Poza prowadzeniem wykładów z etnologii i antropologii kulturowej był promotorem 39 prac magisterskich powstałych w Pieniężnie. Jeden spośród jego magistrów, Kossi Mido-dzi Eric Hounake, zdobył stopień doktora w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie⁷.

4. Zajęcia pozawykładowe

Na terenie Misyjnego Seminarium w Pieniężnie znajduje się Muzeum Misyjno-Etnograficzne założone na bazie eksponatów przywiezionych przez misjonarzy. Załączek muzeum stanowił Gabinet Etnograficzny powstały w 1964 roku, który prezentował głównie zabytki nowogwinijskie. Od tego czasu kolekcja się rozrastała. W roku 1973 otwarto stałą ekspozycję, zaś w roku 1984 zaadaptowano dwa razy większą przestrzeń, by zaprezentować w bardziej nowoczesny sposób szeroką gamę zabytków z wszystkich kontynentów.

Muzeum w Pieniężnie odwiedzają⁸ liczne grupy z Polski: wycieczki szkolne, grupy pielgrzymkowe oraz indywidualni turyści. Już pod koniec lat 60. XX wieku zaistniała potrzeba wyjścia naprzeciw zainteresowanym i zapewnienia im koniecznych przewodników. W tym celu wraz ze wzrostem liczby studiujących utworzyła się grupa muzealna, którą stanowił zespół studentów seminarium. W pierwszej kolejności grupa ta miała za zadanie oprowadzanie gości muzeum. Z czasem przejęła także sprawy związane z opracowaniem naukowym zabytków. Przede wszystkim dokonano inwentaryzacji muzealiów, utworzono karty poszczególnych zabytków i opracowano katalogi i tematyczne indeksy. Zredagowano również poradnik dla oprowadzających po wystawie (Nadolska-Styczyńska, 2020, s. 14-16).

Muzeum przy Misyjnym Seminarium spełnia ważną rolę dydaktyczną. Ułatwia bowiem przyszłym misjonarzom poznawanie krajów pozaeuropejskich, do których po ukończonej formacji wyjadą. Jako instytucja otwarta dla publiczności pozwala na szerzenie idei misyjnej wśród ludzi świeckich. W końcu, angażując w prace muzealne

⁷ Nie należy zapominać o doktoracie ks. Edwarda Sito SVD pt. *Specyfika głoszenie Ewangelii w kontekście kultury Południowego Togo na przykładzie interpretacji perykopy o kobiecie cudzołożnej (J 7,53-8,11)*, obronionym na UWM w Olsztynie w 2017 r., którego promotorem był ks. Pawlik.

⁸ Od 2019 roku muzeum jest tymczasowo zamknięte z powodu remontu.

studentów, umożliwia praktyczne zapoznanie się z kolekcjonowaniem i konserwacją zabytków.

Wraz z przyłączeniem Misyjnego Seminarium Duchownego Księży Werbistów w Pieniężnie do Wydziału Teologii UWM w Olsztynie, staraniem ks. Pawlika w październiku 2000 roku powstało Koło Naukowe Antropologii Kultury. Było ono wyrazem potrzeby stworzenia ram instytucjonalnych dla inicjatyw studenckich zmierzających do zintensyfikowania międzykulturowych spotkań. Celem jego było promowanie dialogu międzykulturowego i międzyreligijnego przez szerzenie wiedzy o kulturach, spotkania z przedstawicielami innych kultur oraz pogłębianie wrażliwości kulturowej. Działalność KNAK-u dobrze wpisuje się w zamysł Tradycji Anthropos. Nietrudno zgadnąć, że głównymi animatorami tej pozadydaktycznej działalności studenckiej byli klerycy Misyjnego Seminarium Duchownego z Pieniężna.

Podczas osiemnastoletniej działalności studenci z KNAK-u zorganizowali wiele spotkań w formie wieczorów z odmiennymi kulturami: chińską, indonezyjską, indyjską itd. Spośród najbardziej znaczących aktywności wspomnieć należy Warsztaty Wrażliwości Międzykulturowej, które zorganizowano cyklicznie w okresie letnim na Ocyplu, w Nysie i w Pieniężnie. Idea tych Forów zrodziła się z potrzeby integralnego spotkania z przedstawicielami innych kultur w bezpośrednim kontakcie. Podczas warsztatów uczestnicy mieli okazję zapoznania się z metodą nauki języka o tradycji ustnej w teorii i praktyce (uczono się języków afrykańskich i indonezyjskiego), brali udział w zajęciach z komunikacji niewerbalnej, a także poznawali badaną kulturę przez sztukę, muzykę i taniec.

W ramach działalności członkowie Koła organizowali wyprawy naukowo-poznawcze. Pierwsza z nich prowadziła do Bressanone w południowym Tyrolu i do Oies, miejsca urodzenia św. Józefa Freinademetza. Po tej wyprawie przetłumaczyli na język polski opisy wystawy „Człowiek między dwoma światami” poświęconej temu misjonarzowi Chin. Sprowadzili do Olsztyna wystawę zdjęć Manfreda Zimmermanna pt. „Wspólny świat. Przyszłość Indian w Paragwaju”, która została pokazana w Galerii UWM, budząc duże zainteresowanie. Brali udział w międzynarodowych i krajowych sympozjach i kongresach, współpracowali z innymi kołami naukowymi w Olsztynie, Lublinie i Warszawie. Aktywnie angażowali się w animację kulturalną w Przedszkolu Artystyczno-Teatralnym „Dorotka” w Olsztynie, promującym wychowanie do spotkań międzykulturowych, uczestniczyli w projekcie Szkoły Podstawowej w Pieniężnie „Wychowanie

do dialogu”, przekazując praktyczne wiadomości o dalekich krajach, ucząc zabaw i tańców, sztuki jedzenia pałeczkami, śpiewów oraz zachowań życia codziennego (Jarczyk, 2011, s. 129-131).

Ostatnim przedsięwzięciem Koła było przygotowanie od podstaw wystawy z okazji 50. rocznicy śmierci znanego etnologa i profesora etnologii w Sankt Gabriel, ojca Paula Joachima Schebesty SVD, który był znanym badaczem ludów „pierwszych”: Pigmejów i Negrytów, ich kultur i języków. Prezentując postać Schebesty, zamierzano pokazać na jego przykładzie specyficzną tożsamość misjonarzy, którzy okazali szczególną empatię wobec ludów, wśród których pracowali, kładąc akcent na poszanowanie ich kultur i języków. Wystawa ta pokazana została dotychczas w dziesięciu ośrodkach naukowych i kulturalnych w kraju, spotykając się z dużym zainteresowaniem.

Zakończenie

Profil nauczania zgodnego z Tradycją Anthropos w Misyjnym Seminarium Duchownym Księży Werbistów nie ogranicza się do etnologii i antropologii kulturowej. Przedmioty specjalistyczne obejmują również szeroki zakres zagadnień z religioznawstwa i misjologii. Po ks. Edwardzie Perczaku wykłady z religioznawstwa (religiologii) prowadzili Zdzisław Kupisiński (1984-1999), który był również promotorem 16 prac magisterskich studentów werbistów. Po nim przez jedenaście lat wykładali religiologię kolejno Jacek J. Pawlik i Adam Wąs, a od 2010 do 2020 roku, ks. Józef Węclawik, który był jednocześnie wykładowcą religiologii w Seminarium Duchownym w Ełku. Niestety, ramy tego artykułu nie pozwalają, aby zająć się nauczaniem przedmiotów związanych bezpośrednio z pracą misyjną i teologią misji. Bez przesady można stwierdzić, że kadra misjologów w Seminarium w Pieniężnie pozostawała przez wiele lat najsilniejszą w kraju.

Dziś centrum Instytutu Anthropos w Sankt Augustin koło Bonn zatrudnia trzech absolwentów Misyjnego Seminarium Duchownego z Pieniężna. Ksiądz Stanisław Grodz jest dyrektorem Instytutu, ks. Dariusz Piwowarczyk – redaktorem naczelnym czasopisma „Anthropos”, a ks. Vincensius Adi Gunawan – jednym z wicedaktorów. W tym samym kampusie znajduje się Instytut „Monumenta Serica”, który wydaje specjalistyczne czasopismo sinologiczne o tej samej nazwie, którego dyrektorem i redaktorem przez długie lata był ks. Roman Malek SVD (Feith et al., 2019, s. 208-213). Obecnie redaktorem naczelnym i dyrektorem instytutu jest inny absolwent MSD z Pieniężna,

ks. Zbigniew Wesołowski. Absolwenci z Pieniężna dostąpili zaszczytu powołania na członków zwyczajnych Instytutu Anthropos: nieżyjący już księża Józef Glinka (1963-2018), Bernard Guhs (1982-2005), Roman Malek (1951-2019) i Józef Penkowski (1987-2006) oraz żyjący: Henryk Zimoń, Andrzej Bronk, Jacek Jan Pawlik, Piotr Nawrot, Zdzisław Kupisiński, Dariusz Piwowarczyk, Stanisław Grodź i Vinsensius Adi Gunawan.

Wraz ze spadkiem powołań do Zgromadzenia Słowa Bożego w krajach Północy Tradycję Anthropos przejmują dziś młodzi werbiści z krajów Południa. Coraz większą rolę odgrywają instytucje naukowe w Indii, Ghanie, Kongu, Indonezji, Japonii, Papui-Nowej Gwinei i Brazylii. Coraz więcej werbistów z krajów Południa kończy studia etnologiczne i religioznawcze. Formacja etnologiczna, która pozostaje specyfiką Misyjnego Seminarium Duchownego Księży Werbistów w Pieniężnie, jest wciąż obowiązująca nie tylko jako konieczne przygotowanie do pracy misyjnej, ale również jako dziedzictwo Arnolda Janssen, Józefa Freinademetza oraz Wilhelma Schmidta (Pawlik, 2012, s. 35-47)⁹.

Bibliografia

- Bornemann F., 1977, *Der selige P.J. Freinademetz 1852-1908. Ein Steyler China-Missionar. Ein Lebensbild nach zeitgenössischen Quellen*, Freinademetz-Haus, Bozen.
- Brandewie E., 1990, *When Giants Walked the Earth. The Life and Times of Wilhelm Schmidt SVD*, University Press, Fribourg.
- Bronk A., 1974, *Język etnologii na przykładzie teorii religii W. Schmidta. Analiza metodologiczna*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Chochół J., 2010, *Działalność dydaktyczna*, w: Kupisiński Z. i Grodź S. (red.), *Pluralizm kulturowy i religijny współczesnego świata. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu profesorowi Henrykowi Zimoniowi SVD w 70. rocznicę urodzin*, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 68-74.
- Chodźidło T., 1951, *Die Familie bei den Jakuten*, Paulusverlag, Freiburg in der Schweiz (Internationale Schriftenreihe für soziale und politische Wissenschaften. Ethnologische Reihe, Band I).
- Feith K., Hoster B., Wenzel-Teuber K., 2019, *„In dir muss brennen, was du in anderen entzünden willst“*. Ein Nachruf auf P. Roman Malek

⁹ Artykuł ten, mając charakter przeglądowy, nie wymienia wszystkich absolwentów Misyjnego Seminarium Duchownego Księży Werbistów w Pieniężnie, którzy zajmują się nauką i dla których z zasady Tradycja Anthropos jest bliska.

- SVD, *langjähriger Chefredakteur von China Heute und Gründungsdirektor des China-Zentrums (1951-2019)*, China Heute, Jg. 38, No. 4, s. 208-213.
- Gennep A. van, 1906, *Compte rendu de l'„Anthropos“ – Revue Internationale d'ethnologie et de linguistique*, Revue des Traditions Populaires, t. 21, s. 318.
- Jarczyk A. (red.), 2011, *60 lat działalności studenckich kół naukowych (1951-2011)*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.
- Jochum A., 1989, *Werden und Wirken. Die Geschichte des Missionshauses St. Gabriel*, in: Brunner H. (Hrsg.), *100-Jahre Missionshaus St. Gabriels, 1889-1989*, Verlag Sankt Gabriel, Mödling, s. 17-38.
- Konstytucje i dyrektorium Zgromadzenia Słowa Bożego*, 1985, Księży Werbiści, Pieniężno.
- Kowalak W., 1980, *Geneza kargizmu na Nowej Gwinei*, ATK, Warszawa.
- Kraus J., 1961a, *Verzeichnis der Lehrfächer in St. Gabriel von Herbst 1889 bis Sommer 1960*, Verbum SVD, Jg. 3, No. 2, s. 174-183.
- Kraus J., 1961b, *Namensverzeichnis der von Herbst 1889 bis Sommer 1960 in St. Gabriel tätigen Lehrer und ihre Lehrfächer*, Verbum SVD, Jg. 3, No. 3, s. 276-282.
- Kupisiński Z., 2010, *Życiorys i działalność naukowa księdza profesora Henryka Zimonia SVD*, w: Kupisiński Z. i Grodz S. (red.), *Pluralizm kulturowy i religijny współczesnego świata. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu profesorowi Henrykowi Zimoniowi SVD w 70. rocznicę urodzin*, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 21-45.
- Luzbetak L.J., 1998, *Międzykulturowe przygotowanie misjonarzy*, tłum. Osiecki E., Nurt SVD, t. 82, nr 3, s. 3-12.
- Łysik S., 1969, *Paweł Schebesta – pionierski badacz Pigmejów (1887-1967)*, Lud, t. 53, s. 251-272.
- Michałek A., 2019, *Sylwetka naukowa ks. Stefana Łysika SVD (1908-1978)*, w: Połomski M. (red.), *Stefan Łysik SVD (1908-1978) etnolog, lingwista w służbie Słowa Bożego*, Verbinum, Górna Grupa, s. 35-50.
- Nadolska-Styczyńska A., 2020, *Cudze chwalicie...*, czyli uwag kilka o znaczeniu zbiorów etnologicznych Muzeum Misyjno-Etnograficznego w Pieniężnie, Nurt SVD, t. 147, nr 1, s. 8-28.
- Pająk S., 1978, *Urreligion und Uroffenbarung bei P. W. Schmidt*, Steyler Verlag, St. Augustin.
- Pawlik J.J., 2012, *Werbiści w służbie nauki*, w: Solarz A.M. i Schreiber H. (red.), *Religia w stosunkach międzynarodowych. 10-lecie współpracy Instytutu Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego ze Zgromadzeniem Słowa Bożego (SVD)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 35-47.

- Pernia A.M., 2004, *Expectations of the Generalate of the Anthropos Institute*, Verbum SVD, Jg. 41, No. 1, s. 19-39.
- Piepke J.G., 2005, *Instytut Anthropos w służbie podstawowych badań działalności misyjnej*, w: Wąs A. (red.), *Werbiści a badania religiologiczne*, Verbinum, Warszawa, s. 73-81.
- Quack A., 2006, *100 Years of Anthropos*, Anthropos, Bd. 101, s. 3-7.
- Rivinius K.J., 2005, *Im Dienst der Mission und der Wissenschaft. Zur Entstehungsgeschichte der Zeitschrift Anthropos*, Academic Press, Fribourg.
- Rozen B., 2017, *Ks. Jacek Jan Pawlik – misjonarz i naukowiec: etnolog, afrykanista*, w: Rozen B. i Kordonski R. (red.), *Poznać, aby zrozumieć – misyjny wymiar Kościoła. Księga Jubileuszowa dedykowana ks. dr. hab. Jackowi Janowi Pawlikowi SVD, prof. UWm z okazji 65. rocznicy urodzin, 40. lat kapłaństwa, 30-lecia pracy naukowej*, Wydział Teologii UWm, Olsztyn, s. 27-35.
- Róžański J., 2014, *Wkład prof. dr. hab. Władysława Kowalaka SVD w rozwój misjologii w Polsce*, w: Róžański J. (red.), *Misje i religia. Księga pamiątkowa poświęcona ks. prof. dr. hab. Władysławowi Kowalaku SVD z okazji 45-lecia działalności misjologii w ATK i UKSW w Warszawie*, Verbinum, Górna Grupa, s. 11-25.
- Schmidt W., 1932, *Die Errichtung des „Anthropos-Institutes“*, Anthropos, Bd. 27, s. 275-277.
- Sokołowski P.A., 2005, *Feliks Zapłata SVD (1914-1982). Życie i twórczość*, Verbinum, Warszawa.
- Zapłata F., 1972, *Kościół katolicki w Indiach. Problem jego dialogu z hinduizmem*, ATK, Warszawa.
- Zimoń H., 1979, *P. Theophil Chodzidło SVD (1909-1979)*, Anthropos, Bd. 74, s. 659-696.
- Zimoń H. (red.), 1980, *Działalność Instytutu Anthropos w dziedzinie lingwistyki, etnologii i religioznawstwa*, Księży Werbiści, Pieniężno.
- Zimoń H., 2001, *Monoteizm pierwotny. Wilhelma Schmidta teoria i jej krytyka w wiedeńskiej szkole etnologicznej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.